

כוס חמישית

גא"י ראובני

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. המקור לארבע כוסות
 1. איסור הוספה על הכוסות
 - ג. המקור לכוס חמישית
 1. "כל הרוצה יבוא ויטול"
 2. מצווה מן המובחר
 3. חובה הלכתית
 - ד. להלכה
 1. קושיית הבאור הלכה
 2. למעשה
 - ה. במהות הכוס החמישית
 1. "והבאתי אתכם אל הארץ"
 2. "וידעתם כי אני ה'"
 3. חסד ה'
 - ו. סיכום

א. פתיחה

במשנה הראשונה בפרק ערבי פסחים (צט, ב) שנינו: "ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי". לכאורה הדברים ברורים, על פי המשנה כל אדם מישראל צריך לשתות ארבע כוסות של יין בליל הסדר. הדברים בהירים גם כאשר מגיעים אל דברי הגמרא במקום. אך כאשר נכנס טיפה לדברי הראשונים נחזה שבכל הנוגע למספר הכוסות לא ברור הדבר אם יש רק ארבע או שמא יותר. חלק מהראשונים אומרים שיש איסור ממש להוסיף עוד כוס, יש כאלו שאומרים שלעשות כוס נוספת זו בכלל מצווה מן המובחר, יש כאלה שבכלל מבינים שמדובר בחובה הלכתית לכל דבר ועניין וגם דעה של רשות מצינו ביניהם. במאמר זה נעמוד על הדברים מניין הגיעה הכוס החמישית, האם מהותה הארבע האחרות, האם היא בגדר חובה, ומה דינה היום.

ב. המקור לארבע כוסות

המקור לארבעת הכוסות מובא תחילה ברש"י על המשנה בפסחים (צט, ב) בד"ה "ארבע כוסות". רש"י כותב כך: "כנגד ארבע לשוני גאולה האמורין בגלות מצרים והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי..." כל אלו הלשונות כתובות בפרשת וארא, ומשם למדים על ארבע כוסות של יין שלכאורה נמשלות לגאולה. המרדכי מקשה על הפירוש של רש"י ואומר שאם מדובר על לשונות גאולה, אז אולי בכלל צריך ארבע מצות שהרי מצה היא כנגד הגאולה כמבואר במשנה בפסחים (י, ה) "מצה על שום שנגאלו אבותינו ממצרים..." לכן, הוא חולק על רש"י ואומר שארבעת הכוסות הן כנגד ארבע כוסות האמורות בישועה: "מנת חלקי וכסי"¹, "כוס רוייה"², ו-"כוס ישועות"³, המילה ישועות בפסוק מייצגת שתי כוסות משום שמייעוט רבים - שניים.

בדף קח, א כותב רש"י בד"ה "ארבע כוסות" דבר אחר לחלוטין: "שלשה כנגד כוסות שנאמרו בפס' זה 'וכוס פרעה'⁴... ורביעי ברכת המזון". זאת אומרת שלפי רש"י שלוש כוסות הן כנגד שלוש הזכרות של המילה כוס בפסוק המדבר על כוס פרעה ועוד כוס אחת מתוקף ברכת המזון. ובעצם יוצא שיש כאן קושיא מדברי רש"י במקום אחד, לדברי רש"י במקום אחר.

מתוך קושייתו של המרדכי, ה'בגדי ישע'⁵ מיישב את הסתירה בדבריו של רש"י. הוא אומר שהרי מתוך הפירוש של רש"י שארבע הכוסות הן כנגד הגאולה הקשה המרדכי שצריך בכלל מצות ולא יין, ומתוך זה הוא לומד שאנחנו זקוקים לשני הפירושים של רש"י. אם נשתמש רק בפירוש של לשונות הגאולה אז נבין שצריך ארבע מצות, ולכן בא הפירוש השני בדף קח' ולימד אותנו שמדובר ביין דווקא, והקשר הוא דרך גאולה אחרת שעוסק בה הפסוק, הלא היא גאולתו של יוסף, שע"י פתרון החלום עלה למשול בכל ארץ מצרים. וכן להפך, אם נשתמש רק בפירוש

1 תהילים טז, ה.

2 תהילים כג, ה.

3 תהילים קטז, יג.

4 "וכוס פרעה בידי ואקח את הענבים ואשחט אותם אל כוס פרעה ואתן את הכוס על כף פרעה" (בראשית מ, יא).

5 ס"ק ז. 'בגדי ישע' - פירוש על המרדכי לרב ישעיהו הורוויץ, 1565-1630 (בערך).

בדף קח' אז דבר ראשון מה הקשר בין עניינו של הפסוק לבין ארבע כוסות, שהרי הפסוק עצמו לא עוסק אפילו בגאולת מצרים. דבר שני אולי יחד עם ברכת המזון יש צורך רק בשלוש כוסות ואין צורך להוסיף את הכוס הרביעית, לכן בא הפירוש של ארבעת לשונות הגאולה ואומר שמדובר דווקא בארבע כוסות. בזאת מתורצת גם קושיית המרדכי, וגם הסתירה בין שני דברי רש"י.

1. איסור הוספה על הכוסות

שנינו בפסחים (קז, ב): "מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו, רביעי' גומר עליו את הלל ואומר עליו ברכת השיר, בין הכוסות הללו אם רוצה לשתות ישתה, בין שלישי לרביעי לא ישתה".

במשנה זו מפורשים שני דינים, האחד הוא סדר כוסות שלישית ורביעית, והשני הוא האם מותר לשתות משקה כל שהוא בין הכוסות הללו. הגמרא בהמשך אומרת "ש"מ ברכת המזון טעונה כוס א"ל ארבע כסי תיקנו רבנן..."⁶, מובן מכאן שיש ארבע כוסות ונתקנה כל כוס על מנת לעשות בה מצווה. ממשכה הגמרא ודנה בדף קיח, א: "מאי ברכת השיר? רב יהודה אמר יהללוך ה' אלהינו ורבי יוחנן אמר נשמת כל חי. ת"ר רביעי גומר עליו את ההלל ואומר הלל הגדול דברי ר"ט וי"א ה' רועי לא אחסר". כאן מובאת מחלוקת בין רב יהודה ובין ר' טרפון בסוגיית ברכת השיר ולבסוף נפסק שאנו אומרים היום הכל.

ישנם ראשונים אשר אוסרים להוסיף כוסות לארבעת הכוסות, לטענתם הוספת כוס נוספת היא בגדר איסור גמור. רש"י, בד"ה "ה"ג רביעי גומר", מסביר עלינו לומר הלל הגדול, זאת מכיוון וכתוב בו "הודו לאל השמים... נותן לחם לכל בשר..." שזהו דבר גדול בפני עצמו, וכן מובא כך בדברי הרשב"ם על אותו ד"ה. מתוך דברי רש"י והרשב"ם בכותרות של ד"ה "רביעי גומר" משמע שאין אחרי הכוס הרביעית עוד כוס נוספת. תוס' בד"ה "רביעי אומר" פותח במילים: "רביעי גרסי' ולא גרסינן חמישי", כוונת תוס' בזה לדברי המשנה. ר' יוסף טוב עלם אומר שאם מישהו חולה

6 בחלק מכתבי היד כתוב כך "מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו. חמישי גומר עליו את הלל ואומר עליו ברכת השיר...", וגם בגמ' יש גרסה כזאת "ת"ר חמישי אומר עליו את ההלל ואומר הלל הגדול דברי ר' טרפון..." אך בגמ' ובמשנה שלפנינו הדברים לא כתובים ולא מוצעים.

או איסטניס וחייב לשתות, ההיתר יהיה תלוי בזהות המשקה, אם זה מים אזי הדבר מותר ואם רוצה הוא בשתיית יין, יאמר עליו הלל הגדול וישתה כוס חמישית. התוס' מקשה על דברי ר' יוסף ואומר שחכמים קבעו שאסור לשתות אחרי שתיית הכוס הרביעית ותקנו ארבע כוסות בלבד, ולא כוס חמישית, אזי איך התיר שתיית כוס נוספת?! וממשיך להאריך בשאלה האם מותר לשתות מים לאחר שתיית הכוסות ומסקנתו שמותר הדבר וכך גם הרי"ף פסק להלכה. לכאורה מדבריהם מובן שאין דבר כזה כוס חמישית, כדברי פשט המשנה והגמרא, מכיוון שכתבו 'ארבע כוסות', אך ורק ארבע ולא יותר. רבינו האי גם כן לא סובר שעושים כוס חמישית ודבריו מובאים בטור⁷, הבית יוסף מסביר על אתר שרבינו האי סובר כך מפני שלטעמו לא גורסים את הכוס החמישי, כדברי הרשב"ם.

מתוך הכותרות של הד"ה ברש"י וברשב"ם, ומתוך דברי התוס', אפשר להבחין פה בקושי. כיוון והם מציינים שזאת הגרסה שהובאה לפניהם, משמע מכך שהייתה גרסה אחרת והיא הגרסה של הכוס החמישית המובאת בדברי הגאונים ובדברי הרי"ף במפורש.

ג. המקור לכוס חמישית

1. "כל הרוצה יבוא ויטול"

הרי"ף⁸ מפגיש אותנו עם הגרסה של הכוס חמישית:

ת"ר חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי רבי טרפון... אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן... והכין נהוג עלמא כלישנא קמא דבתר דאכלין כל מגדני ומיני דפירי אכלין בסוף כזית מצה דמינטרא ולא טעמיין לבתר הכין כלום בר מכסא דבהמ"ז וכסא דהלילא ומאן דצחי לית ליה רשותא למישתי אלא מיא אבל חמרא לא.

השאלה המתבקשת שעולה מהגרסה בברייתא הנוגעת בכוס חמישית, מה היחס שבין הברייתא המובאת למשנתנו? האם הברייתא היא חד משמעית וחולקת על המשנה או שמא באה להוסיף או להוות גדר בדברי המשנה? מדבריו של הרי"ף עולה שכוס

7 טור, או"ח תפא, א וכמו שיובא לקמן.

8 הציטוט חלקו מדף כו, ב וחלקו מדף כז, א בדפי הרי"ף. מי שמפגיש אותנו לראשונה עם הגרסה ממש על דף הגמרא זהו רבינו חננאל.

חמישית היא רשות. מכיוון שר' טרפון אינו חולק על ת"ק במשנתנו אלא מוסיף על דבריו. ובאמת ר' טרפון גם מודה שעיקר ארבע הכוסות הם חובה וחמישית הינה רשות. אך עיון בדברי הרי"ף יראה לנו שהוא אינו שש וממהר לעשות כוס חמישית לכל הרוצה אלא רק למי שצריך, וגם בזה אם אפשר אז עדיף מים ורק במצב של דוחק ישתה יין.⁹

כפי שכבר כתבנו, הגאונים מביאים במפורש את עניין הכוס החמישית. כך למשל כתוב בסדר רב עמרם גאון סדר פסח:¹⁰

ואם רוצה לשתות כוס אחד אחר ארבעה כוסות, חוזר ואוחז כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול וחוזר וחותרם ביהללוך. שכך שנו חז"ל תניא חמישי אומר עליו הלל הגדול, דברי ר' טרפון. ויש אומרים ה' רועי לא אחסר.

וכן מובא אצל הרי"ף גיאת¹¹ (הל' פסחים עמ' שכב):

כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול. הכי אמר מר רב שר שלום כוס ה' רשות הוא אם רצה לשתותו ואם לאו פטור דארבעה כסי תקינו רבנן דרך חירות מכאן למדנו שד' כוסות חובה חמישי רשות... וכן אמר מר רב משה¹² אי ניחא ליה למישתי ה' אומר עליו הלל הגדול ואי נמי דמתרמי בדוכתא אחריתי ואמרי הלל הגדול אמר בהדיהון ושת...¹³

גם מדברי רב עמרם גאון וגם מתוך דבריו של הרי"ף גיאת, שהביא דברי גאונים אחרים, מובן שכוס חמישית היא רשות, אך אם מחליטים לקיים אותה צריך לשתותה ב'הלל הגדול' מתוך מה שגרסו בדברי ר' טרפון "חמישי אומר עליו הלל הגדול", כך אומר רב עמרם גאון. מדברי הרי"ף גיאת עולה עוד הרחבה, לדברי

9 אני חושב להגיד שהרשות המובנת ברי"ף היא מתוך זה שהוא מכיר בפסיקתו של ר' טרפון.

10 רב עמרם גאון - 875-810 לערך - כתב את סדר רב עמרם גאון מתוך בקשה שיכתוב את סדר התפילות והברכות לכל השנה, ומוזכר לא מעט בספרי הראשונים.

11 רבי יצחק בן יהודה - אבן גיאת - 1089-1030 - ראשון שחי בתקופת הרי"ף מתלמידיו של האבן עזרא. דבריו הובאו מכיוון וכתוב בו דברי הגאונים בנוגע לכוס חמישי.

12 מפורש בדברי מרן הבית יוסף בסימן תפא, א שהרב משה המוזכר בדברי הטור הוא לא הרמב"ם אלא הרב משה גאון, שהרי לרמב"ם אין מברכין על כוס חמישית, וכמבואר בדברי הטור שהוא מביא את דברי הרי"ף גיאת.

חכמים תקנו ארבע ולא חמש כוסות ולכן הכוס החמישית היא רשות וצריך לשתותה ב'הלל הגדול' כגרסה. וכך פוסק גם כן הרא"ש.¹³

הרמב"ן במלחמות ה'¹⁴ גם כן סובר שכוס חמישית היא רשות אך הוא מגיע אל זאת ממקום קצת שונה, אנחנו יכולים לדעת שהדין של ר' טרפון נפסק להלכה מכיוון והגמרא לא הציגה את העניין כמחלוקת, ועוד מתוך שעשו 'שקלא וטריא' בדבריו, הרי לא היו דנים בהם אם דבריו לא היו רלוונטים. עוד מסביר הרמב"ן מדוע אי אפשר סתם ככה לשתות אחרי ארבע הכוסות (כמו שהזכיר התוס'), זאת מכיוון והדבר נראה כאילו התחיל סדר אחר ורוצה להתחיל מחדש פסח מצה ומרור ולכן על מנת לשתות כוס חמישית חייבים לומר איתה 'הלל הגדול'.¹⁵

המרדכי (הסדר בקצרה רמז תריא) הולך בדרך יותר מאופקת, אשר יותר מזכירה את דברי הרי"ף. מתוך דבריו ברור שהגרסה של כוס חמישית לר' טרפון הייתה מונחת לפניו, מחד הוא אינו שולל אותה לגמרי ומאידך לא שש אליה כמו הרמב"ן, המרדכי מתייחס אליה בצורה של בדיעבד, וכך דבריו: "ובקושי התיירו באסטניס וחולה להוסיף כוס חמישי אם לא יכול להתאפק מלשתות עד גמר ובעלילה צוו עליו לומר הלל הגדול", הוא מסביר את האיסור לשתות אחר ארבע כוסות, אם לא שפינה לגמרי את שולחנו, מתוך שמוסיף על הארבע כוסות שתיקנו חכמים, זאת בשונה מהרמב"ן אשר שם דגש על הוספת סדר.

2. מצווה מן המובחר

עוד דעה שעולה בין הראשונים היא שכוס חמישית היא מצווה מן המובחר, כך כותב הרמב"ם:

ואחר כך נוטל ידיו ומברך ברכת המזון על כוס שלישי ושותהו, ואחר כך מוזג כוס רביעי וגומר עליו את ההלל, ואומר עליו ברכת השיר והיא יהללך ה' כל מעשיך וכו', ומברך בורא פרי הגפן ואינו טועם אחר כך כלום כל הלילה חוץ מן המים, ויש לו למוזג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול והוא מהודו לה' כי טוב עד על נהרות

¹³ רא"ש סימן לג.

¹⁴ מסכת פסחים כו, ב בדפי הרי"ף – צריך לזכור שלפני הרמב"ן הונחה גרסתו של הרי"ף כנראה.

¹⁵ רבינו דוד ומהר"ם חלאוה הבינו כמו הרמב"ן שר' טרפון אינו חולק על ת"ק והוא מודה שהחובה היא רק ארבעת הכוסות ואילו החמישית רשות.

בבל, וכוס זה אינו חובה כמו ארבעה כוסות, ויש לו לגמור את ההלל בכל מקום שירצה אע"פ שאינו מקום סעודה.¹⁶

בקריאה מהירה אפשר לומר שגם לרמב"ם כוס חמישית היא רק רשות, אך אם נתעכב על המילים "ויש לו" אפשר לומר שלדעת הרמב"ם זוהי רשות שטוב לקיימה אם אפשר, וכך מבין אותו גם הר"ן שכותב כך: "ודאי כדברי הגאונים ז"ל עיקר דד' כוסות חובה וחמישי רשות ואם רצה לשתות אומר עליו הלל הגדול... וכך מטין דברי הרמב"ם". כמובן, גם לדעת ראשונים אלו, צריך לומר על הכוס החמישית 'הלל הגדול'.

הראב"ד גם הוא סובר כרמב"ם שכוס חמישית היא רשות, אך מצווה וטוב לקיימה. הוא מסביר שהסמיכו בדברי חז"ל את ארבע הכוסות כנגד ארבע לשונות הגאולה, ובהגדה כבר הסמיכו לכוס החמישית לשון חמישית - "והבאתי". ולכן זו מצווה מן המובחר, וזה לשונו:

מדברי ר' טרפון שאמר חמישי אומר עליו הלל הגדול ומצוה לעשות כדבריו והד' כוסות סמכום באגדה... והה' כבר סמכוהו בהגדה כנגד והבאתי ות"ק נמי לא יפחתו לו מד' כוסות קאמר אבל הוסיף עליהם חמישי הרי זה משובח ומדקאמר אומר עליו הלל הגדול דבלא אמירה לא שתי ליה...¹⁷

הראב"ד מסביר את הטעם שבדבר, בזמן שהקריבו את הפסח במקדש לא רצו חכמים שהעם ישתה יין לאחר אכילת הפסח, דבר אשר יכול לגרור המשכה אחר השתייה, שתוצאותיו יהיו השארה מן הקורבן עד הבוקר. אבל עכשיו, שאין מקריבים את הפסח, על מנת שיהיה היכר שארבע הכוסות הן תקנה כנגד הגאולה, דבר אשר נשכח מפני שאין היכר של גאולה וחירות כששותים בתוך הסעודה מכיוון וזה צורך האכילה, ועל כן יש בכוס החמישית עניין יפה וגדול שמעידה היא על החירות שבשתיית כל הכוסות.

16 משנה תורה הלכות חמץ ומצה ח י.

17 ראב"ד על הרי"ף שם, אות א

3. חובה הלכתית

בעל המאור¹⁸ כותב כך:

אנן לא חזינן האי מנהגא בהלל הגדול דאליבא דר"ט הוא דאית ליה כוס ה' וקי"ל כתנא דידן דלית ליה אלא ד' כוסות ואם רצה להוסיף כוס חמישי ולעשות כר"ט אין אנו מונעין אותו ואומר עליו מה שירצה או כרב יהודה או כרבי יוחנן או כרב אחא בר יעקב ואם בא לשתותו בולא כלום אין בנו כח למחות בידו וכן אם רצה לשתות כוסות הרבה... שזה שאמרו בירושלמי בין ג' לד' לא ישתה למה בשביל שלא ישתכר דוקא בין ג' לד' שלא יפסיד קריית ההלל אבל אחר כוס רביעי שכבר גמר ההלל אם נשתכר לא הפסיד ולא נשכר.

בעל המאור¹⁹ לשיטתו סובר גם כן שהכוס החמישית היא רשות, אך סובר הוא שהשורש של העניין היא המחלוקת בין ר' טרפון לתנא שלנו, והוכרע להלכה כדברי התנא שלנו שיש רק ארבע כוסות. שיטה שונה משיטת הרמב"ן²⁰ במלחמות ה' החולק ואומר שהכוס הנוספת היא עוד דרגה במצווה, ולכן מי שרוצה לעשות כוס חמישית לא מוחין בידו ואומר עליה את אחת הסברות המופיעות בגמרא בנוסח ה'הלל הגדול'. אך יותר מזה, יוצא מדבריו של בעל המאור שלר' טרפון זו היא ממש הלכה פסוקה לעשות כוס חמישית וכמובן לומר עליה הלל הגדול.²¹

ד. להלכה

הטור בסימן תפא, א פוסק על פי מכלול הדעות, וכך דבריו:

כוס חמישי לא הוזכר לגירסת רשב"ם ואין לעשותו ולכך פירש שאומר הלל הגדול על כוס ד' וכן יראה מדברי רבינו האי שנשאל לפניו אשכחן לרב סעדיה שאומר מי שרוצה לשתות כוס ה' יאמר עליו הלל הגדול ויניח יהללך ויאמר לאחריו... והשיב דברי רב סעדיה כן הוא ומנהג שלכם יפה הוא ואנו לא נהגינן בכוס ה' כל עיקר והני ת"ח דמברכי אחר הלל ואחר הלל הגדול דרב סעדיה ודילכון עדיפא מדילהון דלא

18 בעל המאור - ר' זרחיה הלוי - 1186 - 1135 מהראשונים. "המאור הקטן" ספר השגות על הרי"ף בסדר מועד. פסחים כו, ב מדפי הרי"ף.

19 אמנם בעל המאור סובר שכוס חמישית היא רשות, אך מכיוון שהוא סובר שלר' טרפון כוס חמישית היא חובה הבאתי אותו בפני עצמו.

20 עי"ל בהגדרת "כל הרוצה יבוא ויטול".

21 גם הרא"ש כותב כך שלר' טרפון כוס חמישית היא חובה.

אמרו רבנן ב' ברכות ע"כ והעולם נהגו בו לעשותו רשות... יראה מדעתם מי שירצה לעשותו חותם ביהללך אחר ההלל ואומר עליו הלל הגדול ונשמת וחותם ביהללך וכיון דאיכא פלוגתא דרבוותא טוב למעט בברכות ומי שרוצה לעשותו לא יחתום אחר ההלל ויאמר עליו ההלל הגדול ונשמת ויחתום.

מדברי הטור משמע שעדיף שלא להוסיף כוס חמישית בסדר, אך מכיוון ויש את הדעות המתירות לעשותה כדבר רשות אין הוא פוסל אותה לגמרי, כמו שראינו ברשב"ם וברש"י, אך סובר הטור שמאחר ויש מחלוקת בדבר אל לו לחתום את ההלל בברכה אלא רק לאחר 'הלל הגדול' ו'נשמת', בכדי למעט בברכות.

הבית יוסף מצא קושי בדברי רבינו האי אשר הובאו בטור. לכאורה מפשט דברי רבינו האי אין לעשות כוס חמישית, אזי על מה כתב רבינו האי בתשובתו על מעשה רב סעדיה שהוא "מנהג יפה"? מרן הבית יוסף ענה על כך שתי תשובות, תשובה על דרך הפשט ותשובה בעין עיונית. על דרך הפשט ענה הבית יוסף שזהו אכן מנהג יפה לאותם אלו אשר סוברים כשיטת הרי"ף והרמב"ם ונוהג כדרכם, אך רבינו האי בעצמו סובר כרשב"ם, ולא נהגו לעשות אלא ארבע כוסות כדברי הגרסה המדוברת. בעין עיונית אומר מרן הבית יוסף כך, באמת רוב הספרים גורסים את הגרסה של הרי"ף והרמב"ם ולכן רבינו האי לא יכול היה להתעלם מכך, אבל גם אם נאמר שרבינו האי סובר שכוס חמישית היא בגדר רשות ולא בגדר מצווה אזי צריך הוא להגיד שיש לעשות ארבע כוסות בלבד ואת הכוס החמישית אין לעשות כלל. אם ככה צריך לומר שדבריו של רב סעדיה "מנהג יפה" מוסבים על החלק של הברכה על הכוס. רב סעדיה גאון סובר שעל הכוס החמישית יש לומר 'יהללך' ולחתום בברכה, ולא כדברי תלמידי החכמים המוזכרים בטור שבירכו על שתי הכוסות, ולכן גם אמר ש"דילכון עדיפא מדילהון", דהיינו "דילכון", אלו הנוהגים כרב סעדיה, שאתם מברכים ברכה אחת, "עדיפא מדילהון", שנוהגים כתלמידי החכמים, המברכים שתי ברכות, גם הרביעית וגם החמישית. כך הבין גם הבית חדש.²²

בעקבות דבריו אלו של הבית יוסף, אומר הוא שיש לגרוס את דבריו של הטור ללא המילה 'רשות' המופיעה בכתוב, אלא כך: "והעולם נהגו בו לעשותו". זאת מכיוון

22 הרב יואל סירקיש - 1561-1640 מגדולי החשובי האחרונים. הב"ח מגיע מכיוון מעט אחר, מדובר פה בשתי שאלות שונות ותשובה לכל שאלה, למסקנה סובר הוא כדברי הבית יוסף.

שאם לא תכתוב כך יצא מדברי הטור שגם הרשב"ם וגם רבינו האי גאון סוברים שכוס חמישית היא רשות, שזהו דבר טעות, כמו שעולה בפירוש מדברי הרא"ש האומר שלפי הרשב"ם אין לעשות כלל כוס חמישית, גם לא בגדר רשות. וכך גם לגבי דברי רבינו האי, כמו שעולה מדברי הטור המביא את דברי הרא"ש על הרשב"ם וכותב על זה: "וכן יראה מדברי רבינו האי...". יוצא שכמו שלרשב"ם אין כוס חמישית כלל כך גם לרבינו האי אין. יוצא מכן שמוכרחים אנו לומר שהטור מפרש כמו הפירוש הראשון של הבית יוסף, אחרת לא יתכן שלרבינו האי כוס חמישית רשות היא, ועוד, איך יכתוב הטור על שיטת הרשב"ם "וכן יראה מדברי רבינו האי...".

בשו"ע תפא, א פוסק מרן כדבריו בבית יוסף:

אחר ארבע כוסות אינו רשאי לשתות יין, אלא מים. הגה: וכל המשקין דינן כיון. ומי שהוא איסטניס או תאב הרבה לשתות, יכול לשתות כוס חמישי ויאמר עליו הלל הגדול.

מדבריו אפשר להבין שהוא אינו מתיר כוס חמישית ואפילו לא בגדר רשות, דבר המובן ע"י הלשון הברורה והחותכת בפסיקתו כאן.²³ כך מבין גם 'כף החיים'²⁴ וכותב:

ומכל מקום לדברי הכל מותר לשתות מים ומיהו שאר משקין נראה דלמאן דאסר לשתות יין הכי נמי אסר להו... וכך הם דבריו כאן בשולחן ערוך שלא התיר לשתות אלא מים.

וכך פוסק גם ב'ערוך השולחן'²⁵ וכך כתב לאחר שהביא בקצרה את הדיעות בסוגיא: "מיהו אנן לא ידעינן מזה ולא ידעינן רק מד' כוסות". המאירי הגדיל לעשות וכתב שאפילו מי שמתיר מן הדין לקיים מנהג קבוע, עליו לאסור כוס חמישית בכל זאת.²⁶

23 גם בב"י הוא כבר כתב "והעולם נהגו כד' הרי"ף".

24 הרב חיים יעקב סופר - 1870-1939 - או"ח חלק ו, סימן תפא ס"ק א.

25 ערוך השולחן - הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין - 1829-1908 - סימן תפא סוף אות א.

26 כך ראיתי שהביא הראשון לציון הרב יצחק יוסף ב'ילקוט יוסף' עמ' תשלז מועדים, פסח, כרך ג'

הרמ"א סובר לכתחילה כמו השו"ע, אך במקום דחק מיקל הוא ואומר שאם מישוהו מרגיש חולה או חלש²⁷ יכול הוא לשתות כוס חמישית ולומר עליה הלל הגדול²⁸. המשנ"ב הולך בדרכו של הרמ"א ולכתחילה באמת פוסק שאין לשתות כוס חמישית או כל דבר אחר אלא אם כן מגיעים למצב שחייבים לשתות, ואז גם צריך לומר עליה 'הלל הגדול'.

1. קושיית הבאור הלכה

הביאור הלכה מקשה קושיא:

ולכאורה משמע מדברי הטור דלא פליגי הגאונים רק אם כוס ה' צריכה חתימה באפי נפשה או צריך לכלול אותה בחתימה דכוס ד' אבל בלי חתימה כלל רק באמירת פסוקי הלל הגדול לא סגי להתיר לשתות כוס ה' ולפי זה האי דינא דהג"ה לא מיירי רק בדוקא אם לא גמר עדיין את החתימה דמלך מהולל בתשבחות [דכל שגמר שוב א"א לשתות כוס ה' דבאמירת הודו גרידא לא שרי לשתות ולחתום בברכה כבר מסיק הטור דאסור מאחר שיש בזה פלוגתא דרבוותא] ולא משמע כן דהא הם חתרו למצוא היתר זה למי שהוא איסטניס וצמא לשתות וזה מצוי ביותר אחר שכבר גמר כל הסדר ופסק כבר מלשתות. וכן מפשטות דברי הרמב"ם ור' ירוחם משמע ג"כ להדיא דבאמירת פסוקי הלל הגדול גרידא בלי שום חתימה שרי לשתות כוס ה'...

אומר הביאור הלכה שמדברי הטור משמע שמחלוקת הגאונים היא האם החתימה היא בכוס החמישית, או שמכלילים אותה בכוס רביעית. אבל, לכולי עלמא ברור שבלי חתימה כלל, אלא רק באמירת פסוקי הלל אין היתר לשתות כוס חמישית. לפי זה מה שהתיר הרמ"א, להקל בשעת הדחק, זה רק כאשר עדיין לא חתם הוא על הכוס הרביעית, אך אם חתם אי אפשר לעשות כוס חמישית כלל. דבר זה קשה לביאור הלכה, הרי כל כך ביקשו למצוא היתר לשתית כוס חמישית למי שצריך אותה בשעת הדחק, והרי פשוט שמצב כזה הינו מצוי ביותר לאחר שסיים האדם את סדר האכילה והשתיה! ע"כ אמור להיות פשוט שאפילו אם כבר חתם על הכוס הרביעית, יהיה מותר לו לשתות כוס חמישית רק על ידי אמירת פסוקי הלל.

²⁷ הרמ"א מצטט את ר' יוסף טוב עלם שהובא במרדכי ובתוס'.

²⁸ בהמשך דבריו של ערוך השולחן כותב הוא על דברי הרמ"א כן: "אך מימינו לא שמענו ולא ראינו מי עושה כן".

בנסיון לענות על הקושיא, מביא הביאור הלכה את דברי הרמב"ם וכן את דברי רבינו ירוחם האומרים שאכן אין צורך דווקא בחתימה ומספיקה רק אמירת פסוקי הלל הגדול. וכן מביא הוא את דברי ה"שלטי גיבורים" האומר שמדברי הרי"ף והרמב"ם מובן שאין צורך בחתימה בכדי להתיר את הכוס החמישית. אך לביאור הלכה עצמו העניין עדיין קשה, כיוון שמפשט רוב הראשונים והאחרונים הדבר נשמע אחרת, שאם חתם על הכוס הרביעית אינו יכול לשתות כוס חמישית, ונשאר הוא בצ"ע. לכן, הוא פוסק במשנה ברורה (ס"ק ג) שרק אם לא חתם בכוס הרביעית יכול לומר על הכוס חמישית הלל הגדול ואז יחתום, אך אם כבר חתם על הכוס הרביעית לא מספיקים רק פסוקי 'הלל הגדול'.

2. למעשה

בעקבות ריבוי הדעות והגיוון בדברי הראשונים, גם האחרונים התקשו לפסוק, וכן על דבריהם כבר נשאלו שאלות של אחרוני האחרונים. למעשה, נהגו העולם לשתות ארבע כוסות כפסיקת השו"ע והרמ"א, וכן לא נוהגים לעשות כוס חמישית, אלא זו היא כוס שאנו מכנים 'כוס של אליהו'. כינוי זה דבק בה מכיוון שבכל ספק הלכתי המובא בש"ס אנו אומרים שאליהו יבוא ויפשוט לנו את הספק, גם כאן יגיע אליהו ויפשוט לנו את הספק האם עלינו לשתות גם כוס חמישית. את הכוס החמישית מוזגים בעת שמוזגים את הכוס הרביעית לכלל הסועדים ונוהגים לשומרה עד הבוקר מכוסה, יש הלוקחים ממנה לקידוש היום למחרת, ויש המוסיפים באמצע שתיית הכוס הרביעית מה'כוס של אליהו' לשאר המסובים.²⁹

ה. במהות הכוס החמישית

אחת השאלות העולות מסוגיה זו של הכוס החמישית היא גם אם שתייתה נפסקה להלכה או לא, אם היא רשות או חובה, מהו ההבדל המהותי שבין ארבעת הכוסות ובין הכוס החמישית? מתוך דברי הראב"ד הנ"ל ניתן לומר שאין הבדל מהותי בין הכוסות. אמנם, מסתבר להגיד שייחודה של הכוס החמישית הוא שהיא המדגישה את הגאולה והחירות אשר נמצאים בארבעת הכוסות שבתוך הסעודה, אפשר לומר

29 הדברים הובאו מפניני הלכה עמ' 274-272 וכמו כן מפסקי תשובות תפ, אות א.

שלכן היא בגדר של "מצווה מן המובחר" ואיננה בגדר רשות. אך עקרונית כל חמש הכוסות מבשרות את הגאולה ממצרים.

1. "והבאתי אתכם אל הארץ"

באמת רוב הפוסקים הכריעו להלכה שארבע הכוסות הן כנגד ארבע לשונות הגאולה, והכוס החמישית היא כנגד לשון הגאולה החמישית "והבאתי אתכם אל הארץ".³⁰ הארחות חיים³¹ מעיד שלפני הראב"ד הייתה מונחת גרסה בירושלמי שלפיה כוס חמישית היא כנגד ו"הבאתי". ב"דעת זקנים", מבעלי התוס', על פרשת בא כתוב כך: "וכוס חמישי למי שצריך לשתותו, כנגד והבאתי שגם זה לשון גאולה הוא, כדאמרי אינשי מאן דמריה שחרריה ומסר בידיה כל דידיה אי לא מייתי ליה לבי דריה מאי אהני ליה". פירוש, אדם שאדונו שחררו, והביא לו כל מה ששייך לו, ולא הביא אותו אל ביתו - מה עזר לו? וכאמור הנמשל הוא אם לא הביא אותנו הקב"ה לארץ ישראל מה הועילה לנו יציאת מצרים. הרב שלמה גורן גם כן מסכים שהלשון החמישית היא "והבאתי", ומזה מסיק הרב גורן תבונה שיש להחזיר את הכוס החמישית, כך הוא כותב במאמרו בתורת השבת והמועד:

יש לשער כי בזמן שבית המקדש היה קיים ובני ישראל ישבו על אדמתם ונתקיימה בהם הבטחת הגאולה החמישית והבאתי אתכם אל הארץ נהגו לשתות בליל הסדר כוס חמישית, ולאחר החורבן כאשר גלו בני ישראל מן הארץ בטלו את הכוס החמישית בליל הסדר... כעת עם שחרורה של ארץ אבותינו ושובינו למכורתנו מן הדין להחזיר את עטרת הכוס החמישית ליושנה.³²

2. "וידעתם כי אני ה'"

הנצי"ב בהעמק דבר³³ מסביר את ארבעת הכוסות באופן נפלא, שואל הנצי"ב על הדעה שהכוס החמישית היא אכן מצווה אך היא אינה מעכבת - 'ממאי נפשך?' או שהיא חובה או שאין לקיים אותה. עונה על כך הנצי"ב, ארבעת הכוסות מעידות

30 שמות ו, ח.

31 רבי אהרון הכהן מלונגיל - ארחות חיים הלכות ליל הסדר אות יג.

32 עמ' 154-145 - בדומה לרב גורן כותב הרב אליעזר מלמד שליט"א בפניני הלכה, פסח עמ' 273.

33 שמות ו, ו-ז.

על תהליך שעברו בני ישראל ביציאת מצרים, ממצב של עבדים חסרי כל עובדי עבדים בחומר ולבנים, למצב של אדם מעם ישראל שראוי לעמוד בברית הגדולה וקבלת התורה. כך ש"והוצאתי אתכם מתחת סבלות מצרים"³⁴ שהגיע לאחר מכת ערוב, הוציא אותם מעבדות של חומר ולבנים,³⁵ אך עדיין היו משועבדים לעבדות כללית של מצרים עד מכת ברד,³⁶ שם התחילו המצרים להכיר בישראל והרפו מהם כל עבודה ועל זה נאמר "והצלתי אתכם מעבודתם". אמנם, עתה שב אליהם צלמם ודעתם אך עדיין היו הם תחת מלך מצרים שהיה צריך לחשוב עליהם ולשלוט עליהם, עד שבמכת בכורות הגיעו למעלת בני חורין ולכן נאמר "וגאלתי". ובשעת מתן תורה הגיעו בני ישראל לדרגת מעלת "ולקחתי אתכם לי לעם", ע"י כריתת הברית בינם לקב"ה. את זה הזיכרון קבעו דווקא בארבע כוסות יין, ולא במאכל או במשקה אחר (כקושיית המרדכי), מכיוון ואין דבר המשנה את מצב האדם כיון, שעליו נאמר "משמח".³⁷ עד כאן צועד הנצי"ב בדרך רוב הפוסקים, אך בעניין הכוס החמישית אומר הוא כך: "בספר הזכות להראב"ד כתב שהוא המקרא והבאתי וגו' ולא נראה", דהיינו, שאין הכוס החמישית כנגד הלשון של "והבאתי", אלא הכוס החמישית היא כנגד: "וידעתם כי אני ה'". זאת המידה היא הבטחה שיגיעו למעלה של דבקות בה' ודעת א-לוהים, וזה יהיה משעת מתן תורה. הנצי"ב תוחם את ההבטחה הזו וכך כותב בלשונו "וראוי לדעת שהבטחה זו אין הפי' שיהיה כל ישראל בזה הבחינה, דזה א"א שיתנהג אומה שכל אנשיה יהיו משוקעים בדעת א-לוהים", הבטחה זו היא אינה נתונה לכלל ישראל, אלא למובחרים שיהיו שקועים תמיד בדעת ה'. ולכן הכוס החמישית, שהיא כנגד הדרגה של דבקות בה' אשר לא כולם יכולים להגיע אליה, היא מצווה אך לא חובה.

34 כל פסוקי לשונות הגאולה המובאים בזאת הפסקה מקורם בספר שמות, ו, ו-ז.

35 העמק דבר שמות ח, כח – "גם בפעם הזאת. אע"ג שלא היה כאן מקום להקל ולטעות כמו במכות שעברו. שהרי ע"כ כתיב שם ולא שמע אליהם וכמש"כ שם. אבל כאן לא היה מקום כלל לזה. מ"מ הכביד את לבו במה שהקל מהם סבלות העבודה".

36 העמק דבר שמות ט, לה – "ולא שלח את בני ישראל. מכאן ואילך כתיב בני ישראל ולא את העם. ללמדנו שמאז החל להוקיר את ישראל והסיר מהם כל העבודה. וכאן נתקיים הלשון שני של גאולה והצלתי אתכם מעבודתם".

37 כדברי הפסוק: "ויין ישמח לבב אנוש", תהילים, קד, טו.

3. חסד ה'

עוד כיוון מחשבתי מציע המהר"ל בספר גבורות ה' (פ' סה), כוס חמישית חייבת להגיע עם הלל הגדול שמוזכר בו "נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו" (תהילים קלו, כה), פסוק המעיד על פרנסה. אומר המהר"ל שפרנסה היא גדולה מהבריאה, מכיוון שהפרנסה היא קיום האדם והיא שמה אותו במקום של הישענות על הקב"ה, דבר שהבריאה לא עושה באדם. לכן מיקום הפסוק הוא בסוף פרק ההלל אשר הוא מופיע בו, לומר שהוא מעל כל הניסים "ודבר זה הוא עמוק מאוד". על כן, תיקנו כוס חמישית אחרי ארבע כוסות של גאולה, להשלים את חסד ה' שעושה הוא עם הבריות, וזו כאמור הפרנסה שעליה אומר המהר"ל "והוא יותר מן הגאולה". ומזה מובן שכוס חמישית היא רשות, משום שהגאולה היא דבר שקרה פעם אחת בנס גדול וכולנו מצווים לזכור אותה ולחוות אותה אפילו בליל הסדר, אבל הפרנסה שהיא יומיומית, הקב"ה זן אותנו בחסדו כל יום, רק יחידים מסוגלים להיות במידה הזאת של להודות על זה יום ביומו וכן לתת לעניין את תשומת הלב הראויה, ועל כן הכוס החמישית הינה רשות.

ר' צדוק הכהן מלובלין (מחשבות חרוץ ט) דובק בדעה שהכוס החמישית מסמלת שפע ופרנסה, אך מכיוון של מותרות בני ישראל בלבד הם היכולים להעלות בדרגתם את מה שנראה כמותרות והנאות העולם הזה על ידי אמירת הלל הגדול על המותרות, על הכוס החמישית, ואז הכל נכנס בתוך הקדושה.